

ДЕЦА КОЈА СУ СВЕДОЦИ НАСИЉА У ПОРОДИЦИ: МОГУЋЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ НА ПОСТУПАЊЕ ОБРАЗОВНОАСПИТНЕ УСТАНОВЕ*

*Тања Игњатовић**

Аутономни женски центар, Београд, Србија

Апстракт. Деца која су сведоци насиља у породичном контексту имају бројне и разнолике последице на здравље и добробит, укључујући школске активности, постигнућа, социјалне релације и ризик да се појави насилно понашање или да дете постане жртва насиља у школи. Истовремено, школско окружење може да има важну улогу у развоју стратегија превладавања и опоравка детета од трауматског искуства које носи изложеност насиљу у породици. У раду је дат приказ главних страних и домаћих налаза о повезаности насиља према деци и насиља према женама, њиховим мајкама, последицама које насиље у партнерском односу има на различите аспекте развоја и здравља деце, стратегијама превладавања и отпорности деце и институционалним реакцијама на то што су деца сведоци насиља. Посебна пажња усмерава се на импликације које ова појава има на деловање и одговорност образовноваспитних установа да осигурају безбедно окружење за дете у оквиру породице и школе и да пруже помоћ и подршку детету. То упућује на важност одговарајућих прописа и њихових тумачења, решавање дилема које наставници и школе могу имати у њиховој примени, доступне информације и стручна знања, развој блиске сарадње школе са релеватним институцијама у заједници, односно систематску и системску природу оснаживања капацитета наставника и школа за пажљиву и доследну примену превентивних и интервентних програма.

Кључне речи: деца која су сведоци насиља у породици, последице, стратегије превладавања, институционалне реакције, одговорност образовноваспитних установа.

* Е-mail: tanja@azc.org.rs

УВОД

Деведесетих година протеклог века у нашој средини су интензивирани научна и стручна интересовања за појаву насиља, злостављања и занемаривања деце. Повећан је број истраживања различитих врста насиља, према деци различитог узраста, у различитим контекстима, истраживања у чијем су фокусу последице насиља и друштвених одговора на ту појаву (Milosavljević, 1998; Plut i Popadić, 2007; Popadić, 2009; Žegarac, 2004). Истовремено, поред описивања и процењивања учесталости различитих облика насиља према деци, истиче се да она нису довољно заштићена од стране друштва (Stojaković, 1984, према: Gašić-Pavišić, 1988).

Када је реч о насиљу према деци у породичној средини, највише пажње посвећивано је теми строгог телесног кажњавања (релевантној и за друге институције, укључујући и школску средину), као традиционалној пракси дисциплиновања и васпитавања. Закључује се да се телесно повређивање не може сматрати кажњавањем, већ злостављањем деце (Gašić-Pavišić, 1988). Деца су сматрана жртвама насиља у породици само када га директно трпе. Истовремено, насиље према деци у породичном контексту анализирано је као одвојена појава од насиља према женама (Žegarac i Brkić, 1998), које су његове најчешће примарне жртве, или је тек помињано као специфична форма насиља и фактор ризика за злостављање деце и за интергенерацијску трансмисију насиља (Žegarac, 2004). Иако расте свест о повезаности ових догађаја, наводи се да нема података о преклапању, о последицама тога што су деца сведоци насиља према мајкама, о насиљу након раздвајања родитеља и у контексту одржавања личних односа деце са родитељем којем нису поверена (Mihić, 2002; Stevković, 2006).

У државној политици се деца која су сведоци насиља у породици препознају у *Општем протоколу за заштиту деце од злостављања и занемаривања* (2005), у оквиру емоционалне злоупотребе детета, али се то не разрађује као посебна тема (Išpanović-Radojković, 2006). Деца која су сведоци насиља у породици именована су у *Општем протоколу о поступању и сарадњи установа, органа и организација у ситуацијама насиља над женама у породици и у партнерским односима*, у коме се наводи да се „деца сматрају жртвама насиља у породици, не само када га директно трпе, већ и када су изложена актима насиља које један члан породице врши над другим члановима као сведоци” (2011: 7). То је утицало на проширивање тумачења злостављања деце (Išpanović-Radojković, 2011), те се потврђује да то што су деца сведоци насиља у породици ствара негативне последице на њихово ментално здравље и развој, истиче се важност безбедности детета и ненасилног родитеља и сугеришу упутства за идентификовање и процену појаве (Ignjatović, 2011; Srna i Žegarac, 2011).

Ипак, то није довело до битног унапређивања сазнања о обиму преклапања између те појаве и насиља према женама, њиховим мајкама. Наиме, у синтетизованим извештајима о раду центара за социјални рад у Србији само у две извештајне године наведен је број деце која су евидентирана као сведоци насиља у породици, а који потврђује постојање знатног преклапања. У 2011. години оно је износило 61,6% случајева (Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji u 2011. godini, 2012), а већ наредне године региструје се пораст на 79,7% (Sintetizovan izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji za 2012. godinu, 2013), вероватно као последица повећане свести стручњака о постојању повезаности између ових појава.

То што су деца сведоци насиља у породичном контексту требало би да је релевантна тема и за образовноваспитне установе, имајући у виду бројне и различите последице које оно има по здравље и добробит детета, укључујући школске активности и постигнуће, као и социјалне релације са вршњацима и наставницима. У Посебном протоколу о заштити деце и ученика од насиља, злостављања и занемаривања у образовноваспитним установама (2007) чија је примена 2010. године постала обавезујућа (Službeni glasnik RS, Br. 30/2010), дефинисано је поступање у односу на три ситуације насиља према деци, од којих једна укључује изложеност или сумњу на то да је дете изложено насиљу од стране одрасле особе која није запослена у установи, што најчешће имплицира породични контекст. Протокол прописује начин реаговања усклађен са процентом нивоа ризика, али не пружа специфична упутстава за поступање у таквим ситуацијама, осим да се тада укључују полиција и центар за социјални рад – „спољашња заштитна мрежа” (Kalezić-Vignjević, 2011; Priručnik za primenu Posebnog protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama, 2009). У новом Закону о основама система образовања и васпитања (Službeni glasnik RS, Br. 88/2017) забрањују се све врсте насиља, злостављања и занемаривања детета/ученика у установи, а школа је дужна да надлежном органу пријави сваки облик насиља у установи учињен од стране родитеља, другог законског заступника или трећег лица.

Истраживања о насиљу у вршњачким релацијама потврђују да злостављање детета (посебно емоционално) и присуство насиља у породици представљају факторе ризика, односно предикторе школског насиљништва и виктимизације, као и интернализованих и екстернализованих проблема ученика (Baldrý, 2003; Edleson, 1999). Ипак, у нашем контексту, пажња је најчешће стављена на предикторе као што су социодемографске карактеристике – пол, разред и школски успех (Dinić, Sokolovska, Milovanović i Oljača, 2014), ставови ученика према насиљу (Oljača, Dinić i Sokolovska, 2015), агресивност и темперамент ученика (Trbojević, Perišić, Lazić i Petrović, 2015), васпитни ставови оца и мајке (Nedimović i Biro, 2013; Spasić-Šnele i Andelković, 2017). У већини се само помињу варијаб-

ле које се односе на дисфункционалност породице (брачни конфликти и насилно понашање у породици), без ближег одређења облика и повезаности са специфичним понашањем и последицама за децу. Међутим, Половина (Polovina, 2014) у свеобухватном прегледу породичних фактора повезаних са вршњачким насиљем у школи (сагледаних у екосистемској перспективи), истиче изложеност детета насиљу и/или занемаривању услед насиља у партнерском односу родитеља, укључујући осећајно моделовање (страх, бес) и моделовање у понашању у којем је насиље допустив начин комуникације.

Све наведено указује на значај усмеравања стручне пажње запослених у образовноаспитним установама на проблем деце која су сведоци насиља у породици (што је најчешће насиље према жени–мајци) и на одговорност установе да се укључи у превенцију, заштиту и подршку детету. Стога, предмет овога рада представља преглед главних страних и домаћих налаза о повезаности насиља према деци и насиља према женама, њиховим мајкама, о последицама које насиље у партнерском односу има на децу, о стратегијама превладавања трауматског искуства и отпорности деце. Нема јединственог теоријског приступа разумевању наведених тема. У новије време, најчешће су присутни екосистемски приступ, синтеза знања из различитих научних дисциплина, али и утицај перспективе јавних политика. Емпиријско сагледавање проблема у изабраним радовима укључило је родну димензију насиља у породици, разликовање између сукоба и насиља и утицај „индиректног” насиља над децом. Иако се ради о обимној литератури, налази нису једнозначни, што ограничава могућности уопштавања. Разматран је и аспект јавне политике, уз сва ограничења у значењима и примени, јер потенцијално убрзава промену негативне праксе. У том смислу, циљ рада је да се укаже на важност правовремене институционалне реакције у ситуацијама када су деца сведоци насиља у породици и могуће импликације на поступање образовноаспитних установа у тим околностима.

Повезаност насиља према деци и насиља према женама у породичном контексту

О насиљу према деци и насиљу према женама говори се као о заједничком дешавању, чије је раздвајање настало на самом почетку изучавања ових појава. Подаци показују да се у 30–60% породица у којима је насилан један родитељ или оба родитеља врши и злостављање деце (Appel & Holden, 1998; Margolin & Gordis, 2003; Pulido & Gupta, 2002), а у породицама у којима је жена због насиља морала да потражи помоћ полиције или да напусти дом и деца су била жртве насиља чак у 75–100% случајева (Davidson, 1995; Emery & Laumann-Billings, 1998).

Насиље према женама повезано је са различитим формама директног и индиректног, намерног или ненамерног насиља према деци, као и

са укључивањем или подстицањем детета да се придружи физичком и вербалном насиљу, контроли или непоштовању мајке. Иако многе студије говоре о томе да највише насиља према деци учине жене (занемарујући чињеницу да оне проведу више времена са децом и да у већој мери учествују у непосредној бризи о њима, као и у целокупном васпитном процесу), потврђује се да су мушкарци чешће брутални према свим члановима породице, да учине неупоредиво теже насиље према деци, укључујући и највећи проценат убистава деце (Davidson, 1995; Schechter & Edleson, 1994).

Метаанализа (тридесет једног истраживања) о повезаности између насиља у партнерском односу и насиља према деци (Appel & Holden, 1998) показује да је преклапање ове две појаве израженије у узорку злостављаних жена (20–100%) него у популацијским студијама (6%), што, уз методолошке разлике, ограничава уопштавања о преваленцији и инциденцији појаве. У теоријском смислу, нема јединственог објашњења ових појава, али се фокус помера са изолованих психолошких варијабли на догађаје у окружењу, уз коришћење сложених концептуалних модела објашњења који уводе мултипле теоријске перспективе, као што су еколошки модели (Mohr & Fantuzzo, 2000).

У нашој средини, у истраживању коме су анализирани извештаји жена које су доживеле насиље (Ignjatović, 2013) указује се на то да је 76,5% деце сведочио и чак 46% било изложено директном (намерном или ненамерном) насиљу у контексту насиља према њиховим мајкама. И анализа садржаја судске документације о разводима у којима је постојало насиље у партнерском односу родитеља (Ignjatović, 2016) потврђује да су му деца присуствовала у чак 95,2% предмета, уз регистровање различитих злоупотреба деце пре, током и након развода родитеља.

Деца која су сведоци насиља и злоупотреба деце против мајки

Пораст забринутости за децу која су сведоци насиља у породици, као облик злостављања деце, утицао је на то да буде конструисан термин *скривене жртве*. Наводи се да је „невидљивост” ове деце свеобухватна, да су и закони и механизми извештавања неодговарајући, укључујући и присуство страха код мајке–жртве од тога какве ће последице имати пријављивање насиља (Fantuzzo, Mohr & Noone, 2000). Указује се и на то да је појам нејасно одређен, јер може да подразумева присуство деце у ситуацији насиља, али не нужно. Дете може да чује (из друге просторије), да види последице (повреде или осећања мајке), али може бити и присиљавано да гледа или да чини насиље према мајци, саслушавано или коришћено да „шпијунира” мајку, може бити изложено оптужбама да је мајка крива за насиље, или за хапшење оца, присуствовати доласку полиције или хитне медицинске помоћи, учествовати у проценама и суд-

ским процесима или сведочити у случају покушаја самоубиства или убиства мајке (Edleson, 1999; Tomison, 2000, према: Kaufman & Little, 2003).

Нема прецизних података о томе колико је деце изложено насиљу у партнерској релацији родитеља, али подаци сугеришу да њихов број није мали, имајући у виду да у сваком трећем браку жене имају проблем са насиљем и да већина њих има децу (Pepler, Catallo & Moore, 2000). На основу већег броја истраживања Лапјер (Lapierre, 2008) указује да је више од 80% деце сведок насиља према мајкама, а то потврђују и изјаве три четвртине жена које имају искуство насиља. У студији која је обухватила податке о пријавама насиља у породици полицији на Новом Зеланду утврђено је да су у две трећине случајева жене жртве насиља имале малолетну децу, а да су у 58% случајева она била присутна у кући када је пријављен насилни догађај (Maxwell, 1994).

И у нашем контексту, истраживање засновано на изјавама жена које су доживеле насиље указује да су многа деца током дугог времена (чак у 55% случајева више од 10 година) одрасла у околностима насиља. Нека од њих су се активно укључивала, што је представљало висок ризик да и сама (случајно или намерно) буду повређена, док су се друга деца склањала. Ситуације насиља су на различите начине угрожавале децу, укључујући и претње очева да ће убити њихове мајке ако их оне напусте, или спречавање одржавања контакта са мајкама које су изашле из насилне везе. Ова су деца често напуштала дом са мајком, или су у њему остајала без мајке, гледала су долазак полиције или одвођење мајке ради пружања хитне медицинске помоћи (Ignjatović, 2013).

Анализа судске документације у парницама развода указује на то да је свако треће дете (35,5%) било изложено директном насиљу оца, у готово сваком трећем случају (29%) оно је коришћено против жртве насиља (да је „шпијунира”, не поштује, омаловажава), а у сваком четвртом (24,2%) жени је прећено у вези са децом – да их неће добити или да ће јој деца бити одузета, убиством жене и детета (Ignjatović, 2016).

У контексту насиља према женама, злоупотреба и злостављање деце постаје стратегија контроле, застрашивања и принуде над њиховим мајкама, што одређује и врсту и интензитет насиља према деци. Старк (Stark, 1999/2000; 2007) то назива тангенционалним злостављањем жене, наводећи да оно може имати различите форме. И у истраживању у коме је анализирана судска документација о разводима (Ignjatović, 2016) две форме злоупотребе деце – склоност оца да користи децу против мајке и претње партнерки у вези са децом – показују повезаност са тактикама контроле партнерке и са тенденцијом ескалирања насиља када жена покрене бракоразводну парницу и/или поступак за поверавање деце, или када након развода започне нову партнерску везу.

*Последице насиља у партнерском односу
родитеља на децу*

Насиље у партнерском односу родитеља има оштећујући утицај на децу, што је добро документовано у литератури, иако налази нису једнозначни. Деца могу имати бројне и различите тешкоће: соматске тегобе и поремећаје навика, лошу рану социјализацију и социјалне вештине, тешкоће са пажњом и у академском постигнућу, емоционалне тешкоће, ниско самовредновање и самопоуздање, проблеме у понашању, могу злоупотребљавати алкохол и наркотице, могу имати различите симптоме посттрауматског стресног поремећаја, анксиозност, депресију, фобије, може им бити нарушено физичко здравље, може постојати ризик од запуштања и злостављања, као и ризик да постану насилна (Dennis *et al.*, 2009; Israel & Stover, 2009; Krug, Dahlberg, Mercy, Zwi & Lozano, 2002; Morrell, Dai, Dunn, Sung & Smith, 2005; Summers, 2006). У екстремним ситуацијама насиља према мајци код деце се јављају изразите и неповољне промене понашања у различитим формама екстернализације (напади беса, импулсивност, хиперактивност, агресивност, сукоби са браћом и сестрама или вршњацима, окрутно понашање према животињама, насилништво) или интернализације (соматске сметње и жалбе, поремећаји спавања, анксиозност, страх од одвајања, социјално повлачење и изоловање, депресија) или симптома (Levendosky & Graham-Bermann, 2000; Levendosky, Huth-Bocks, Shapiro & Semel, 2003; Pepler, Catallo & Moore, 2000). Ова деца могу да имају различите психичке проблеме, чији утицај није лако истражити (Fantuzzo, Mohr & Noone, 2000). Она не верују да је могуће зауставити насиље и често окривљују себе (Pepler, Catallo & Moore, 2000), а расте и ризик да буду повређена (Wright, Wright & Isaac, 1997).

Зато што деца у тим околностима нису примила довољно емоционалне и психолошке бриге, угрожен је њихов осећај основног поверења, развој осећајних веза са другим људима, недостају им позитивни модели развоја и имају мање респекта према ауторитетима. То може бити фактор ризика за појаву ране агресивности због тога што деца имају мање вештина које се односе на регулацију афеката и реаговање на трауматско искуство (Dutton, 2000), а када се насиље дешава у раном (критичном) периоду развоја детета, утицај може бити иреверзибилан. То може да компромитује способност за емпатију, повезаност, регулацију афеката, што објашњава и изразиту неосетљивост на терапијске или друге интервендне програме (Mohr & Fantuzzo, 2000). Код ове деце постоји и већи ризик од збуњујућих генерацијских граница и обртања улога, а доводи се у питање и остваривање аутономије (Edleson, 1997). Потврђује се и блиска веза између насиља у породици и у заједници (делинквентна понашања деце) и доживљаја света као несигурног и непријатељског места за живот (Ajduković i Pečnik, 2000). Сваки од побројаних аспеката проблема може

се испољити и у школској средини, уз различита тумачења њихових узрока и значења и могућност да буду појачани или компензовани. Ако се не претпостави могућност да је изложеност насиљу у породици у основи наведених испољавања, примарна интервенција неће омогућити заштиту и безбедност детета у породичном контексту, што је предуслов за све друге акције подршке које обезбеђују опоравак и оснаживање.

Подаци о социјалним и школским проблемима ове деце нису конзистентни, а региструју се и значајне индивидуалне варијације у испољавању проблема, као што су тешкоће са пажњом и усредсређивањем на задатак, смањено постигнуће, забринутост за дешавања код куће док су деца у школи (Pepler, Catallo & Moore, 2000). Ризик да деца буду повређена условљава и њихово измештање из породице, што ствара додатне штетне ефекте, због одвајања деце од ненасилног родитеља (Phillips & Phillips, 2010). Исти аутори истичу и да недостају истраживања о утицају тога што су деца сведоци насиља у партнерском односу родитеља за формирање родног и сексуалног идентитета. Примећује се да ова деца одбијају да наступају против важећих родних норми, јер то узнемирава њихов доживљај контроле и стабилности.

И већ помињано домаће истраживање (Ignjatović, 2013) указало је да мајке региструју низ штетних последица код деце која су сведоци или би могла знати за насиље које чине њихови очеви, а које укључују: промене у исхрани (29%), сметње приликом спавања (28%), ноћно мокрење (20%) и честе главобоље (11%). Најучесталија осећања била су страх (63%), напетост и нервоза (56%). Промене су уочене и у односу детета са оцем, а односиле су се на страх (66%), избегавање контакта (43%) и беспоговорну послушност (33%), мада је некој деци (16%) отац био модел за понашање. Слабији школски учинак (37%) и слаба концентрација (36%) биле су промене код једног броја деце, док је један број њих показивао бољи школски успех (11%). Код неке деце су примећене смањене социјалне релације са вршњацима (17%), нека деца су показивала агресивно понашање (13%), поједина су била жртве насиља својих вршњака (7%), а појављивало се и насиље у раним партнерским везама.

Неколико метаанализа о последицама насиља на децу (Edleson, 1999; Kitzmann, Gaylord, Holt & Kenny, 2003; Summers, 2006) упућује на то да злостављање деце и то што су деца сведоци насиља према родитељу ствара исте проблеме код деце, а да „двоструки утицај” (бити злостављан и бити сведок насиља) доводи до знатно бројнијих штетних последица на различите аспекте развоја детета. Бити сведок насиља има значајно лошији ефект на развој деце него вербална агресија (деструктивни родитељски конфликт), мада подаци често не могу бити директно поређени. Истиче се важност посредујућих фактора, као што су карактеристике деце, време када се насиље десило, релације са родитељем, постојање подршке шире породице, стратегије превладавања и дечја отпорност.

Конзистентно се добијају налази о различитом утицају на дечаке који су сведоци насиља, који генерално показују учесталије и екстернализоване проблеме, у односу на девојчице, које имају више интернализованих проблема, али и да узрасно старије девојчице показују више агресивног понашања. Већи негативни ефекти услед изложености насиљу јављају се код деце млађег узраста јер не могу да разумеју ситуацију, имају мање развијене стратегије превладавања и због тога што неуробилошки процеси на раном узрасту фиксирају трауматско искуство. Доследно се потврђује и да дуже трајање насиља више погађа дечје искуство, да више проблема имају деца која су због насиља напуштала дом, а посебно ако су то морала да чине више пута. Веома лоши ефекти се јављају када су деца била изложена и другим стресорима (сиромаштво, насилно окружење). Ипак, налази нису једнозначни, што је важно имати у виду код процена и поступака заштите у сваком појединачном случају (Edleson, 1999; Kitzmann *et al.*, 2003; Summers, 2006).

На основу прегледа постојећих истраживања закључује се како би се у будућим истраживањима морало на подеснији начин контролисати насиље и како би требало обухватити насиље различитог интензитета и облика, боље дефинисати појаве и начин на који деца опажају и разумеју догађаје и ситуацију, начин на који се носе са овим проблемом. Примећује се како би требало примењивати комплекснију методологију, контролисати друге потенцијално штетне утицаје, као и протективне факторе, обезбедити бољу селекцију узорка и више лонгитудиналних студија. Указује се и на то да теоријски модели утичу на истраживачку оријентацију и да би ваљало користити холистички приступ, како би се могао разматрати широк опсег утицаја и ефеката (Edleson, 1999; Kitzmann *et al.*, 2003; Summers, 2006).

Стратегије превладавања и отпорност деце

Преглед фактора ризика и заштитних фактора потврђује да нису сва деца на исти или сличан начин погођена ефектима тога што су сведоци насиља у породичном контексту, због чега је важно имати у виду не само интеракцију мајка–отац, већ и све интеракције детета – са мајком, оцем, браћом и сестрама, са ширим системима, као што су вршњаци, школа, заједница (Pepler, Catallo & Moore, 2000).

Сва деца имају потребу да овладају својом околином, мада је понекад тешко поставити границу између стварног овладавања и употребе стратегија преживљавања у претећем окружењу. У литератури се описују две стратегије преживљавања: „претерано добра прилагођеност”, односно настојање да се удовољи свим захтевима и очекивањима одраслих и „хиперактивност и деструктивност”. Изгледа да деца не користе искључиво једну или другу стратегију, већ их мењају зависно од ситуације (Killén, 2001). Такође, говори се о различитом понашању

деце у оквиру стратегије превладавања оријентисане на емоције (жеља да се током напада буде што даље, преоквиравање или минимизовање насиља, опраштање оцу и одбијање да се говори о насиљу) или стратегије оријентисане на проблем (акције усмерене на промену догађаја, физичко дистанцирање или уметање у насилни догађај), али и да је мало истраживања о томе (Edleson, 1997).

Пажња се обраћа и на питање отпорности деце (резилијенције), као и на чињеницу да она не зависи само од посебних особина детета, већ и од ресурса из окружења. Истраживања у овој области међу индивидуалним факторима отпорности идентификују бројне карактеристике и понашања деце: вештине решавања проблема, аутономија, социјалне способности, бољи „доживљај сврхе и будућности”, самопоштовање и ефикасност, проактивна оријентација, иницијатива, оптимистичко размишљање и унутрашња мотивација, фактори саморегулације или самоконтроле, спољни локус контроле (изостанак самоокривљавања), „лаки темперамент”, укључујући и узраст – старија деца су резилијентнија (Summers, 2006; Volin i Volin, 1996). Већину од набројаних својстава могуће је систематски подржавати и у школској средини.

Индивидуалне карактеристике детета се комбинују са спољашњим факторима, од којих је међу најважнијим утицај родитеља/особе која брине о детету или породице, као што су: родитељски стил, топлина, структурирано окружење, правила, границе, очекивања од детета, доследност, провођење времена са дететом, блиска веза и сигурна повезаност са ненасилним родитељем, са широм породичном мрежом, породичне снаге и вештине решавања проблема, комуникација, прихватање, постојање породичних рутина (Summers, 2006), односно одговарајући породични системи веровања, обрасци организовања и комуникацијски процеси (Walsh, 1995, према: Polovina, 2011). Многи од набројаних фактора позитивног породичног утицаја слични су факторима школске средине, што ствара могућност за симултано и синергијско деловања (Polovina, 2014).

Школа може да пружи више прилика за дечја позитивна искуства, не само образовна, већ и социјална, за укључивање у ваннаставне активности, исказивање талената и јединствених способности, што може да изгради осећај постигнућа и везе са вршњацима. Наставници и друго школско особље могу да буду узори и да позитивно утичу, посебно када показују интересовање за ученике и спремност да охрабре, подрже и помогну детету. Они такође могу да олакшају повезивање детета (и ненасилног родитеља) са ресурсима у заједници, тако да се осигурају безбедност, информације, доступна социјална и здравствена заштита, чланство у различитим организацијама и доступност различитим активностима као што су рекреација, спорт, културни садржаји. Све наведено потврђује одговорност одраслих и институција да створе услове за развој отпорности детета, пре свега кроз осигуравање безбедног окру-

жења у оквиру породице (ненасилне породичне јединице) и школе, а затим и побољшавањем спољашњих аспеката окружења (Summers, 2006).

Институционалне реакције на то што су деца сведоци насиља

Познавање и разумевање коинциденције насиља према женама и злостављања деце директно утиче на све институционалне одговоре. Међутим, питање је да ли су службе способне да сагледају овако сложене феномене, уважавајући истовремено обе перспективе, без фрагментирања, које нужно води пропустима и неодговарајућим интервенцијама (Davidson, 1995; Venier, 2000). Евиденције надлежних служби ретко садрже податке о историји насиља према жени–мајци и о начину на који то утиче на њене капацитете да се брине о деци (Kaufman & Little, 2003), а жене саопштавају да су више истицана питања њиховог родитељства него чињеница да су оне и деца злостављани (Hester & Radford, 1996).

И малобројна истраживања која указују на тешкоће са којима се сусрећу представници институција у нашем контексту потврђују да је развод брака у ситуацијама високог конфликта или насиља у партнерском односу комплексна и тема тешка за рад (Petrović, Stevanović, Jović, Veljković i Radulović, 2015; Polovina i Žegarac, 2007). Истовремено, истраживање о искуствима жена које су изложене насиљу у партнерској релацији (Ignjatović, 2013) показало је да оне имају мало информација о надлежностима јавних служби и њиховим могућностима у пружању заштите. Мало су коришћени ресурси заједнице у пружању подршке жртвама насиља, што се односи и на предшколске и школске установе и стручњаке запослене у њима. Иако погодне за превентивни рад и рану интервенцију, школе су имале изненађујуће мали број индивидуалних образовних планова за децу која су доживела насиље у породици. Ова деца су се ретко самоиницијативно обраћала школском особљу за помоћ, иако је школско окружење значајан део њиховог свакодневног живота.

Када су деца морала да буду измештена из породице због тога што „родитељ није (био) у могућности да заштити дете од злостављања другог родитеља”, свако треће је боравило изван дома без мајке, а за свако пето боравак је био дужи од годину дана, без одговарајућих институционалних поступака предузетих по службеној дужности (Ignjatović, 2014).

И подаци из анализе судске праксе (Ignjatović, 2016) потврђују да чињеница да су деца била сведоци насиља пре, током и након развода родитеља није добијала довољну пажњу од стране стручњака. Није јасно описано које потребе имају деца да би се опоравила од трауматског искуства, нити који услови у окружењу су потреби за то. Иако стручњаке забрињава учешће деце у институционалним поступцима (дугим, неефикасним и вишеструким), што доприноси њиховој секундарној

виктимизацији, нису показивали проактивно понашање у коришћењу законских механизма који би зауставили насиље и скратили трајање поступака.

Новине које је увео Закон о спречавању насиља у породици (Službeni glasnik RS, Br. 94/2016) учиниле су обавезном сарадњу између релевантних институција, укључујући и образовноваспитне установе, као и обавезну израду индивидуалног плана заштите и подршке жртви, о чему ће више речи бити у тексту који следи.

Могуће импликације на поступање образовноваспитне установе

Требало би да образовноваспитне установе могу да одговоре на потребу заштите детета и подршку која му је неопходна, што укључује одговарајуће реаговање на све врсте насиља којем је изложено. Од школе се очекује да буде безбедно место, што поред физичке безбедности подразумева и психолошку безбедност, која у ширем смислу обухвата мере заштите од догађаја и околности које могу спречити пун развој потенцијала ученика (Reeves *et al.*, 2010, према: Hebib i Žunić Pavlović, 2018) и подршку и утеху, односно школу као место где постоје особе од поверења које брину о детету (Gastic & Gasiewski, 2008, према: Hebib i Žunić Pavlović, 2018).

Препоруке истраживача потврђују значај програма који повећавају осетљивост свих актера у систему образовања према различитим облицима насиља (Nedimović i Biro, 2013; Oljača, Dinić i Sokolovska, 2015; Polovina, 2011; Popadić i Pavlović, 2013). У свеобухватном прегледу мера које се могу применити у школи у вези са превенцијом и заштитом од насиља међу вршњацима, Гашић-Павишић (Gašić-Pavišić, 2004) наводи да се интервенције и програми могу усмерити на ученике, наставнике, родитеље, управу школе, школске програме, физичку школску средину и заједницу. Истиче се (Hebib i Žunić Pavlović, 2018) да би програми погодили за промену школске климе, што подразумева и питање безбедности ученика, требало да буду добро осмишљене и планиране, пажљиво примењиване, дугорочне развојне мере и активности, које укључују и функционални систем стручне помоћи и подршке ученицима и запосленима у реализацији активности.

Фокусирање на значај и могућност деловања образовноваспитних установа никако не искључује потребу сагледавања и разумевања интеракције између различитих контекста (породичног, школског, локалног и ширег друштвеног) – као фактора позитивног и/или негативног утицаја на децу и младе – који делују симултано и кумулативно, паралелно и синергијски, како то наводи Половина, закључујући да је важно развити свеобухватне, системски конципиране, на знањима утемељене интервентне и превентивне програме (Polovina, 2014).

Због природе проблема какав је насиље у породици, интервентне мере представљају *примарну* активност, што подразумева заустављање насиља и спречавање његовог понављања. Образовне установе немају директну надлежност у овој врсти интервенција. Нови Закон о спречавању насиља у породици прописао је обавезу препознавања и пријављивања насиља (без одлагања, полицији или јавном тужилаштву), обавезујући начин сарадње између државних органа (група за координацију и сарадњу), као и обавезу израде индивидуалног плана заштите и подршке жртвама, у чему могу учествовати и представници образовноваспитне установе. Остаје да се види како ће ови нормативни аспекти утицати на заштиту и оснаживање деце која су сведоци насиља у породици (Ignjatović i Macanović, 2018). Иако су законска одређења комплементарна већ прописаним обавезама образовноваспитних установа, наставници/школе могу имати више недоумица у вези са пријављивањем сазнања или сумњама да се насиље у породици десило или дешава.

Једна дилема се односи на непосредну безбедност детета (и родитеља–жртве) након пријављивања насиља, у случају да систем не обезбеди делотворну, свеобухватну и ефикасну заштиту и подршку. И ученик може да има страхове и дилеме у вези са питањем безбедности након обелодањивања насиља у породици (што укључује: страх да се насиље појача, да неко буде повређен, да буде окривљен за одавање „породичне тајне”, да трпи претње и притиске родитеља и чланова породице, да учинилац насиља буде кажњен затвором и да породица остане без извора прихода, да ће „завршити на улици”, у дому или хранитељској породици, да ће бити одвојен од ненасилног родитеља, браће и сестара, да неће имати средстава да настави школовање и слично), или да мисли да надлежни органи неће реаговати (чиме често прети и насилник), или има искуство да се ништа није променило након претходних пријава насиља у породици, тако да нема поверења у заштиту која долази од државних органа. Из тих разлога, пре пријављивања сазнања или сумње да постоји насиље у породици, важно је да стручна особа из школе разговара са учеником о питањима која га брину или застрашују, тако да му помогне да направи стратегију која укључује безбедносни план.

Друга практична дилема односи се на питање поверљивости података и односа поверења који је успостављен са учеником, посебно у ситуацијама када он/она не даје сагласност за размену информација са представницима других референтних служби. Иако се информација о насиљу у породици може разменити и без сагласности, изузетно је важно да се том приликом не угрози безбедност детета (и ненасилног родитеља), да ученик претходно добије јасну информацију о ограничењу поверљивости разговора, а да се пријава насиља у породици, кад год је то могуће, обави без одавања извора (без навођења на који начин је наставник/школа дошла до сазнања или сумње о насиљу у породици).

Сарадња наставника/школе и родитеља, иако уобичајено важна (Polovina, 2011), у овом контексту мора бити асиметрична. Не препоручује се разговор са родитељем који чини насиље у породици (центар за социјални рад је референтна институција која има одговарајућа законска овлашћења за то), док сарадња са ненасилним родитељем може бити важан елемент подршке детету, али и родитељу. Са учеником се разматра ко би могла да буде одрасла особа од поверења, на чију би подршку могао да рачуна у наредном периоду. Он/она би требало да има и све информације о могућим поступцима надлежних државних органа, учешћу у њима и могућим исходима, како би се избегли страхови или претерана очекивања. Индивидуални план заштите и подршке требало би да садржи конкретне мере из надлежности школе које ће омогућити несметано функционисање у односу на све школске задатке, као и развој стратегија превладавања и опоравак ученика, што укључује постојање конкретних особа у које дете има поверење и које брину о њему.

Истраживања и искуства која се односе на непосредан рад са децом која су била сведоци насиља или су трепела злостављање у породици потврђују да је неопходни услов за опоравак од трауматског искуства постојање физичке и емотивне безбедности, а да важне факторе опоравка представља постојање структуре, граница и предвидљивости у средини у којој дете борави (Bancroft & Silverman, 2006). Образовноваспитна установа је у прилици (и обавези) да деци пружи ове услове, али може имати и бројне изазове да их оствари. Као што потврђују истраживања о вршњачком насиљу (Olweus *et al.*, 1999, према: Polovina, 2014), у школама у којима је висок степен хаотичности, недовољна фокусираност на академски рад, у којима недостаје могућност за позитивну активацију и развој просоцијалних вештина, у којима наставници нису довољно посвећени решавању проблема у текућем функционисању, постоји већи ризик да дете постане жртва, а по аналогији и већа вероватноћа да се детету сведоку насиља у породици не обезбеди подршка.

Значајна је улога образовноваспитне установе и у *превентивном* деловању, које укључује широк спектар активности, од информисања до циљаног оснаживања капацитета и својстава детета, битних за подстицање отпорности и превладавање трауматских искустава. Школски превентивни програми требало би да обухвате тему насиља у породичном контексту не само због тога што би школа требало да буде извор (тачних и одговарајућих) информација о тој појави, већ и због конкретних мера подршке за децу која су изложена насиљу, а која истовремено могу да чине или трпе насиље у школском контексту. Систематским активностима школа би могла не само да подржи развој потенцијала детета, него боље позиционирање у школи и међу вршњацима, већ и да компензује недостатке породичне средине (Hougland & Leadbeater, 2004, према: Polovina, 2014). То захтева од наставника (и школског особља) да представљају позитивне узоре за понашање, комуникацију и решавање про-

блема и да буду посвећени остваривању безбедности и добробити детета. Школско превентивно деловање требало би да је саставни део редовних наставних активности које су интегрисане у садржај и начин рада на часу, пре него да представљају изоловане и једнократне активности. У одсуству системског приступа, школе могу користити постојеће или креирати властите програме, чија би примена у континуитету могла да утиче на успостављање позитивне школске културе и климе.

Када је реч о превентивним програмима усмереним на промену ставова ученика према насиљу и насилницима, различита су мишљења у вези са њиховим ефектима. Док једни наглашавају да ставови на одређени начин обликују насилно понашање (Olweus, Limber & Mihalic, 1999, према: Ојаџа, Dinić i Sokolovska, 2015), други истичу да је веза између ставова и понашања комплексна, тако да многи ученици немају непожељне ставове, нити ниску свест о неприхватљивости насилног понашања, али њихово понашање показује неконзистентност са ставовима и свешћу. То отвара и питање да ли је боље примењивати програме опште превенције намењене свим ученицима или циљане интервенције на оне код којих „постоји ризик”. Истовремено, како су вршњаци, посебно на старијем узрасту, главни извор информација и важна подршка, њихова обука требало би да је темељна и усмерена на информације о изворима стручне подршке. Такође, наглашава се и важност емпиријске евалуације свих мера и интервенција и њихових ефеката (Hilton, 2000).

Све наведено упућује на важност тога да наставници/школе имају одговарајуће информације и стручно знање о појави насиља у породици и последицама дечјег сведочења насиљу. Важно је да школе развију блиску сарадњу са релевантним институцијама, посебно са центром за социјални рад (службом за децу и младе), што подразумева њихов проактиван став, као и да теже успостављању школске културе и конкретних правила која доприносе развијању просоцијалних вештина и понашања свих актера и да омогуће опоравак и подршку деци која су сведоци или жртве насиља. Због тога би оснаживање капацитета наставника/школе да адекватно и пажљиво реагују и примене мере превенције и интервенције морало имати системски и систематски карактер.

Коришћена литература

- Ajduković, M. i Pečnik, N. (2000). Међугенерациски пренос насиља у обitelji. У М. Ајдуковић и Г. Павлековић (ур.), *Насилје над женама у обitelji* (стр. 69–80). Загреб: Друштво за психолошку помоћ.
- Appel, A. E. & Holden, G. W. (1998). The co-occurrence of spouse and physical child abuse: A review and appraisal. *Journal of Family Psychology*, 12(4), 579–599.
- Baldry, C. A. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse Neglect*, 27, 713–732.
- Bancroft, L. & Silverman, J. G. (2006). Assessing risk to children from batterers, *Quartely E-Newsletter* (July 2006), ABA Commission on Domestic Violence – Justice and Safety for Victim of Domestic Violence.
- Davidson, H. A. (1995). Child abuse and domestic violence legal connection and controversies. *Family Law Quarterly*, 29(2), 357–375.
- Dennis, M. F., Flood, A. M., Reynolds, V., Araujo, G., Clancy, C. P., Barefoot, J. C. & Beckham J. C. (2009). Evaluation of lifetime trauma exposure and physical health in women with posttraumatic stress disorder or major depressive disorder. *Violence Against Women*, 15(5), 618–627. DOI: 10.1177/1077801209331410
- Dinić, B., Sokolovska, V., Milovanović, I. i Oljača, M. (2014). Облици и чиниоци школског насилништва и виктимизације. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 46(2), 399–424. DOI: 10.2298/ZIPI1402399D
- Dutton, D. G. (2000). Witnessing parental violence as a traumatic experience shaping the abusive personality. In R. A. Geffner, P. G. Jaffa & M. Sudermann (Ed.), *Children exposed to domestic violence – Current issues in research, intervention, prevention, and policy development* (pp. 59–67). New York, London, Oxford: The Haworth Maltreatment & Trauma Press.
- Edleson, J. L. (1997). Problems associated with children's witnessing of domestic violence (Rev. 1999). *National Electronic Network on Violence Against Women* (VAWnet). Retrieved January 28, 2012 from: <http://www.vawnet.org>
- Edleson, J. L. (1999). The overlap between child maltreatment and woman battering. *Violence Against Women*, 5(2), 134–154. DOI: <https://doi.org/10.1177/107780129952003>
- Emery, R. E. & Laumann-Billings, L. (1998). An overview of the nature, causes, and consequences of abusive family relationships: Toward differentiating maltreatment and violence. *The American Psychologist*, 53(2), 121–135.
- Fantuzzo, J. W., Mohr, W. K. & Noone, M. J. (2000). Making the invisible victims of violence against women – visible through university/community partnerships. In R. A. Geffner, P. G. Jaffa & M. Sudermann (Ed.), *Children exposed to domestic violence – Current issues in research, intervention, prevention, and policy development* (pp. 9-23). New York: The Haworth Maltreatment & Trauma Press.
- Gašić-Pavišić, S. (1988). *Kažnjavanje i dete*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Prosveta.
- Gašić-Pavišić, S. (2004). Mere i programi za prevenciju nasilja u školi. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* 36, 168–187.
- Hebib, E. i Žunić Pavlović, V. (2018). Školska klima i školska kultura: okvir za izgradnju škole kao bezbedne i podsticajne sredine za učenje i razvoj. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 50(1), 113–134. DOI: <https://doi.org/10.2298/ZIPI1801113H>
- Hester, M. & Radford, L. (1996). *Domestic violence and child contact arrangements in England and Denmark*. Bristol: The Policy Press & University of Bristol.
- Hilton, N. Z. (2000). The role of attitudes and awareness in anti-violence education. In R. A. Geffner, P. G. Jaffa & M. Sudermann (Ed.), *Children exposed to domestic violence – Current issues in research, intervention, prevention, and policy development* (pp. 221–238). New York: The Haworth Maltreatment & Trauma Press.

- Ignjatović, T. (2011). Uloga organizacija civilnog društva u zaštiti deteta od zlostavljanja i zanemarivanja. U V. Išpanović-Radojković (ur.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja – Primena Opšteg protokola* (str. 183–192). Beograd: Centra za prava deteta.
- Ignjatović, T. (2013). *Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem*. Beograd: Autonomni ženski centar i UNICEF Srbija.
- Ignjatović, T. (2014). Roditelj nije u mogućnosti da zaštiti dete od zlostavljanja drugog roditelja – o čemu se radi i šta je rađeno. U *Godišnji izveštaj Opservatorije za praćenje nasilja prema ženama 2013* (str. 43–66). Beograd: Mreža Žene protiv nasilja i Mreža za Evropski ženski lobi.
- Ignjatović, T. (2016). *Procena i odlučivanje o roditeljskom starateljstvu u kontekstu partnerskog nasilja: rodna perspektiva* (neobjavljen doktorski rad). Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Ignjatović, T. i Macanović, V. (2018). Izazovi u primeni novog Zakona o sprečavanju nasilja u porodici u Srbiji. *Temida: časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu*, 21(1), 41–66. DOI: 10.2298/TEM1801041I
- Israel, E. & Stover, C. (2009). Intimate partner violence, the role of the relationship between perpetrators and children who witness violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 24(10), 1755–1764. DOI: <https://doi.org/10.1177/0886260509334044>
- Išpanović-Radojković, V. (ur.) (2006). *Priručnik za primenu Opšteg protokola za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*. Beograd: Centra za prava deteta
- Išpanović-Radojković, V. (ur.) (2011). *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja – Primena Opšteg protokola*. Beograd: Centra za prava deteta.
- Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji u 2011. godini* (2012). Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu (RZSZ). Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestavanje/Izvestaj%20o%20radu%20CSR%202011%20-.pdf>
- Kalezić-Vignjević, A. (2011). Uloga obrazovno-vaspitnog sistema u zaštiti deteta od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja. U V. Išpanović-Radojković (ur.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja – Primena Opšteg protokola* (str. 175–181). Beograd: Centra za prava deteta.
- Kaufman, K. G. & Little, L. (2003). Defining the boundaries of child neglect – When does domestic violence equate with parental failure to protect? *Journal of Interpersonal Violence*, 18(4), 338–355.
- Killén, K. (2001). *Izdani: zlostavljana deca su odgovornost svih nas*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
- Kitzmann, K. M., Gaylord, N. K., Holt, A. R. & Kenny, E. D. (2003). Child witnesses to domestic violence: A meta-analytic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71(2), 339–352.
- Krug, E. G., Dahlberg, L. L., Mercy, J. A., Zwi, A. B. & Lozano, R. (2002). *World report on violence and health*. Geneva: World Health Organization.
- Lapierre, S. (2008). Mothering in the context of domestic violence: The pervasiveness of a deficit model of mothering. *Child and Family Social Work*, 13(4), 454–463. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1365-2206.2008.00563.x>
- Levendosky, A. A. & Graham-Bermann, S. A. (2000). Trauma and parenting in battered women: An addition to an ecological model of parenting. In R. A. Geffner, P. G. Jaffa & M. Sudermann (Ed.), *Children exposed to domestic violence – Current issues in research, intervention, prevention, and policy development* (pp. 25–35). New York: The Haworth Maltreatment & Trauma Press.
- Levendosky, A. A., Huth-Bocks, A. C., Shapiro, D. L. & Semel, M. A. (2003). The impact of domestic violence on the maternal-child relationship and preschool-age children's functioning. *Journal of Family Psychology*, 17(3), 275–287. DOI: 10.1037/0893-3200.17.3.275

- Margolin, G. & Gordis, E. B. (2003). Co-occurrence between marital aggression and parents' child abuse potential: The impact of cumulative stress. *Violence and Victims, 18*(3), 243–258. DOI: <https://doi.org/10.1891/vivi.2003.18.3.243>
- Maxwell, G. M. (1994). *Children and family violence: The unnoticed victims*. Wellington, New Zealand: Office of the Commissioner for Children.
- Mihić, B. (2002). Porodično nasilje nad decom. *Temida: časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu, 5*(3), 51–58.
- Milosavljević, M. (ur.) (1998). *Nasilje nad decom*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Mohr, W. K. & Fantuzzo, J. W. (2000). The neglected variable of psychology in domestic violence. In R. A. Geffner, P. G. Jaffa & M. Sudermann (Ed.), *Children exposed to domestic violence – Current issues in research, intervention, prevention, and policy development* (pp. 69–84). New York: The Haworth Maltreatment & Trauma Press.
- Morrell, A. C., Dai, J., Dunn, S., Sung, I. & Smith, K. (2005). Child custody and visitation decisions when the father has perpetrated violence against the mother. *Violence Against Women, 11*(8), 1076–1107. DOI: 10.1177/1077801205278046.
- Nedimović, T. i Biro, M. (2013). Ko su žrtve vršnjačkog nasilja? *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 45*(1), 150–168. DOI: 10.2298/ZIPI1301150N
- Oljača, M., Dinić, B. i Sokolovska, V. (2015). Efekti stavova prema nasilja na nasilno ponašanje učenika srednjih škola: moderatorska uloga pola i agresivnosti. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 47*(2), 285–304. DOI: 10.2298/ZIPI1502285O
- Opšti protokol o postupanju i saradnji ustanova, organa i organizacija u situacijama nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima* (2011). Beograd: Vlada Republike Srbije. Dostupno na: <https://www.minrzs.gov.rs/files/doc/pododica/nasilje/Opsti%20protokol%20nasilje%20u%20porodici.pdf>
- Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja (2005)*. Beograd: Vlada Republike Srbije. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/opsti_protokol_za_zastitu_dece_od_zlostavljanja_i_zanemarivanja.html
- Pepler, D. J., Catallo, R. & Moore, T. E. (2000). Consider the children: Research informing interventions for children exposed to domestic violence. In R. A. Geffner, P. G. Jaffa & M. Sudermann (Ed.), *Children exposed to domestic violence – Current issues in research, intervention, prevention, and policy development* (pp. 37–57). New York: The Haworth Maltreatment & Trauma Press.
- Petrović, M., Stevanović, I., Jović, S., Veljković, L. i Radulović, S. (2015). *Kako do pravosuđa po meri deteta – Položaj deteta u građanskim sudskim postupcima u Republici Srbiji – poštovanje i ostvarivanje prava na participaciju i najbolje interese deteta u sudskim procesima*. Beograd: Centar za prava deteta.
- Phillips, B. & Phillips, D. A. (2010). Learning from youth exposed to domestic violence: Decentering DV and the primacy of gender stereotypes. *Violence Against Women, 16*(3), 291–312. DOI: 10.1177/1077801209359193
- Plut, D. i Popadić, D. (2007). *U lavirintu nasilja: istraživanje nasilja u ustanovama za decu bez roditeljskog staranja u Srbiji*. Beograd: Institut za psihologiju i Save the Children.
- Polovina, N. i Žegarac, M. (2007). Razvod braka u kontekstu tranzicije iz ugla stručnih radnika timova za razvod. *Sociološki pregled, 41*(3), 397–410. DOI:10.5937/socpreg0703397P
- Polovina, N. (2011). *Porodica u sistemskom okruženju*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Polovina, N. (2014). Vršnjačko nasilje u školi: porodični faktori uticaja u ekosistemskoj perspektivi. *Nastava i vaspitanje, 63*(4), 717–732.
- Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju i UNICEF Srbija.
- Posebni protokol o zaštiti dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama* (2007). Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije. Dostupno na: http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Posebni_protokol_-_obrazovanje1.pdf

- Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje* (2010). *Službeni glasnik RS*, Br. 30/2010.
- Priručnik za primenu Posebnog protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama* (2009). Beograd: Ministarstvo prosvete RS. Dostupno na: http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Prirucnik_ya_primenu_posebnog_protokola.pdf
- Pulido, M. L. & Gupta, D. (2002). Protecting the child and the family, integrating domestic violence screening into a child advocacy center. *Violence Against Women*, 8(8), 917–933.
- Schechter, S. & Edleson, J. L. (1994). *In the best interest of women and children: A call for collaboration between child welfare and domestic violence constituencies*. Briefing paper prepared for the conference Domestic Violence and Child Welfare: Integrating Policy and Practice for Families, Wingspread, Racine, Wisconsin, June 8–10, 1994, <http://www.mincava.umn.edu/papers/wingsp.htm>
- Sintetizovan izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji za 2012. godinu* (2013). Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu (RZSZ). Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestajoradu2013/IZVESTAJ%20CSR%202012%20FIN1.pdf>
- Spasić-Šnele, M. i Andelković, B. (2017). Vaspitni stavovi roditelja kao prediktori internalizovanih i eksternalizovanih problema adolescenata. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 49(2), 279–296. DOI: <https://doi.org/10.2298/ZIPI1702279S>
- Srna, J. i Žegarac, N. (2011). Intervencije za zaštitu deteta od zlostavljanja i zanemarivanja. U V. Ispanović-Radojković (ur.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja – Primena Opšteg protokola* (str. 83–97). Beograd: Centra za prava deteta.
- Stark, E. (1999/2000). A failure to protect: Unravelling "The battered mother's dilemma", *Western State University Law Review*, 27, 29–110.
- Stark, E. (2007). *Coercive control – How men entrap women in personal life*. New York: Oxford University Press, Inc.
- Stevković, Lj. (2006). Karakteristike nasilja nad decom u porodici i njegove posledice na zdravlje. *Temida: časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu*, 9(3), 23–31.
- Summers, A. (2006). *Children's exposure to domestic violence. A guide to research and resources*. Permanency Planning for Children Department, National Council of Juvenile and Family Court Judges, U.S. Department of Justice. Retrived August 20, 2018 from <http://www.ncjfcj.org/sites/default/files/Childrens%20Exposure%20to%20Violence.pdf>
- Trbojević, J., Perišić, N., Lazić, M. i Petrović, J. (2015). Predikcija direktne i indirektno agresivnosti na osnovu pola i temperamenta kod učenika prvog razreda osnovne škole. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 47(1), 81–108. DOI: 10.2298/ZIPI1501081T
- Venier, R. (2000). Parental rights and the best interests of the child: Implications of the adoption and safe families act of 1997 on domestic violence victims' rights. *American University Journal of Gender, Social Policy & the Law*, 8(2), 517–552.
- Volin, S. Dž. i Volin S. (1996). *Rezilijentna ličnost – Kako preživeli iz problematičnih porodica prevazilaze teškoće*. Beograd: Prosveta/Nispred.
- Wright, R. J., Wright, R. O. & Isaac, N. E. (1997). Response to battered mothers in the pediatric emergency department: A call for an interdisciplinary approach to family violence. *Pediatrics*, 99(2), 186–192. DOI: 10.1542/peds.99.2.186
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2017). *Službeni glasnik RS*, Br. 88/2017.
- Zakon o sprečavanju nasilja u porodici (2016). *Službeni glasnik RS*, Br. 94/2016.
- Žegarac, N. i Brkić, M. (1998). Nasilje u porodici – mogućnosti zaštite i prevencije. U M. Milosavljević (ur.), *Nasilje nad decom* (str. 77–125). Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Žegarac, N. (2004). *Deca koja čekaju – Izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja*. Beograd: Save the Children i Centar za prava deteta.

Примљено 13.9.2018; прихваћено за штампу 25.11.2018.

CHILD WITNESSES OF DOMESTIC VIOLENCE:
POTENTIAL IMPLICATIONS ON PROCEDURES
USED BY EDUCATIONAL INSTITUTIONS*

Tanja Ignjatović

Autonomous Women's Centre, Belgrade, Serbia

Abstract

Children's witnessing scenes of violence in the family context incurs numerous and diverse consequences on their health and wellbeing, including school activities and personal achievement, their social relations and risk of subsequent bullying behaviour or victimization at school. At the same time, the school environment can play an important role in developing strategies of overcoming and recovering from the traumatic experience such as one's exposure to domestic violence. This paper presents an overview of the main foreign and domestic findings on the connection between violence against children and violence against women, their mothers, the consequences that violence in a partnership has on various aspects of children's development and health, children's strategies for overcoming and their resilience, and institutional reactions to children's testimony about instances of domestic violence. Special attention is placed on the implications that this phenomenon has on the operation and responsibility educational institutions to ensure a safe environment for these children within the family and at school and to provide them with assistance and support. This points to the importance of the relevant regulations and their interpretations, the dilemmas that teachers and schools can face in their application, available information and expertise, the development of close collaboration between schools and relevant community institutions, or the systematic and systematic nature of capacity building for teachers and schools for attentive and the consistent application of preventive and intervention programs.

Key words: child witnesses of domestic violence, consequences, strategies for overcoming, institutional reactions, responsibility of educational institutions.

* Translated by: Stanislava Lazarević, B.A. English Language and Literature, specialised in gender topics, Educational center Dositej, Belgrade.

ДЕТИ, НАБЛЮДАВШИЕ НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ:
ВОЗМОЖНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Таня Игњатовић

Автономный женский центр, Белград, Сербия

Аннотация

Присутствие детей при насилии в семье имеет многочисленные и разнообразные последствия для здоровья и благополучия ребенка, включая школьную активность, достижения, социальные отношения и риск насильственного поведения или виктимизации ребенка в школе. В то же время, школьная среда может играть важную роль в развитии стратегий преодоления и восстановления ребенка после травматического события, связанного с насилием в семье. В документе представлен обзор основных зарубежных и отечественных данных о связи между насилием над детьми и насилием над женщинами, их матерями, а также о последствиях, которые насилие в партнерском отношении оказывает на различные аспекты развития и здоровья детей; приводятся данные о выдвигаемой стратегии и готовности детей и институциональных реакций к присутствию детей при насилии. Особое внимание обращается на последствия этого явления на деятельность и ответственность образовательно-воспитательных учреждений для обеспечения безопасной среды для ребенка в семье и школе, а также для оказания помощи и поддержки ребенку. Это указывает на важность соответствующих правил и их интерпретаций, решение дилемм, которые могут иметь учителя и школы в их применении, доступную информацию и опыт, развитие тесного сотрудничества между школами и соответствующими общественными учреждениями, то есть постепенный и систематический характер повышения потенциала для учителей и школ в целях внимательного и последовательного применения профилактических и интервенционных программ.

Ключевые слова: дети как свидетели насилия в семье, последствия насилия, стратегии преодоления, институциональная реакция, ответственность образовательно-воспитательных учреждений.